

Prof. dr hab. Marian GORYNIA

Wydział Gospodarki Międzynarodowej, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

e-mail: marian.gorynia@ue.poznan.pl

ORCID: 0000-0002-7633-8249

Dr Jan NOWAK

IBD Business School, Warszawa

e-mail: jnowak@ibd.pl

ORCID: 0000-0001-7914-491X

Dr Piotr TRĄPCZYŃSKI

Wydział Gospodarki Międzynarodowej, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

e-mail: piotr.trapczynski@ue.poznan.pl

ORCID: 0000-0001-8154-9174

Dr Radosław WOLNIAK

Wydział Nauk Ekonomicznych, Uniwersytet Warszawski

e-mail: wolniak@wne.uw.edu.pl

ORCID: 0000-0003-1801-2408

DOI: 10.15290/oes.2019.02.96.02

ŚCIEŻKA ROZWOJU INWESTYCJI ZAGRANICZNYCH POLSKI – PRÓBA SYNTEZY¹

Streszczenie

Cel – Celem artykułu jest dokonanie podsumowania badań prowadzonych przez zespół autorski w odniesieniu do inwestycji zagranicznych napływających do Polski i wypływających z Polski.

Metoda badań – Badania te nawiązują do koncepcji Investment Development Path (ścieżki rozwoju inwestycji zagranicznych – ŚRIZ), wprowadzonej do literatury z zakresu biznesu międzynarodowego przez J.H. Dunninga. W artykule przedstawiono wyniki cyklu wcześniejszych badań, opartych o analizę polskiej pozycji inwestycji wychodzących netto (PIWN), obliczonej w oparciu o dostępne dane wtórne w porównaniu do innych krajów, jak również w przekrojach geograficznych i branżowych.

Wyniki – Artykuł przedstawia koncepcję ŚRIZ Dunninga, a następnie podsumowuje wyniki wcześniejszych badań empirycznych wykorzystujących to podejście w różnych krajach. W dalszej kolejności artykuł skupia się na wynikach trzech analiz autorów. Pierwszy poświęcony jest PIWN całej gospodarki polskiej w porównaniu z innymi krajami. Drugi dotyczy struktury geograficznej ŚRIZ, trzeci odnosi się do struktury branżowej polskiej ŚRIZ.

Oryginalność/wartość – Niniejszy artykuł jest pierwszym w Polsce kompleksowym podejściem do ścieżki rozwoju inwestycji zagranicznych Polski, uwzględniającym szereg analiz przekrojowych. Na końcu artykułu przedstawiono również zbiór rekomendacji dla polityki gospodarczej oraz propozycji dla przyszłych badań naukowych.

¹ Artykuł wpłynął 5 października 2018 r., zaakceptowano 7 stycznia 2019 r.
Article received 5 October 2018, accepted 7 January 2019.

Słowa kluczowe: zagraniczne inwestycje bezpośrednie, ścieżka rozwoju inwestycji zagranicznych, pozycja inwestycji wychodzących netto, rozwój gospodarczy, transformacja gospodarcza

POLAND'S INVESTMENT DEVELOPMENT PATH – IN SEARCH OF A SYNTHESIS

Summary

Purpose – The objective of the paper is to provide a summary of the research conducted by the authors on outward and inward foreign direct investment (FDI) from and into Poland.

Research method – The studies presented in this paper rely on the concept of Investment Development Path (IDP) developed and extended by J.H. Dunning in the field of international business. This paper summarises the results of a series of earlier studies based on the analysis of net outward investment (NOI) position of Poland in an international and comparative context embracing various geographic and sectoral cross-sections.

Results – The article first introduces Dunning's IDP concept and reviews the findings of other studies investigating the said concept in different countries. Afterwards, the paper focuses on three analyses of the authors. The first one is devoted to the NOI position of the Polish economy as compared to other countries. The second one explores the geographic patterns of Poland's IDP, while the third one looks at the sectoral trends of Poland's IDP.

Originality/value – This paper is arguably the first one to address the issue of Poland's IDP in a complex manner, concentrating on a number of cross-sectional analyses. The paper concludes with a number of recommendations for economic policy and suggestions for future research.

Key words: foreign direct investment, investment development path, net outward investment position, economic growth, economic transition

JEL classification: F15, F21, F23, F41, F43

1. Wstęp

Celem tekstu jest dokonanie podsumowania badań prowadzonych przez zespół autorski w odniesieniu do inwestycji zagranicznych napływających do Polski i wypływających z Polski. Badania te nawiązują do koncepcji *Investment Development Path* (ścieżki rozwoju inwestycji zagranicznych² – ŚRIZ), wprowadzonej do literatury z zakresu biznesu międzynarodowego przez J.H. Dunninga [1981, 1986].

² Autorzy pierwotnie zatytułowali niniejszy tekst: „Ścieżka rozwoju inwestycyjnego Polski – próba syntezy”. Po dyskusji zespół autorski doszedł jednak do wniosku, że takie sformułowanie tytułu nie informuje adekwatnie o przedmiocie rozważań. Nie chodzi bowiem o inwestycje jako takie, ale o zagraniczne inwestycje bezpośrednie napływające do Polski oraz zagraniczne inwestycje bezpośrednie wypływające z Polski. Poruszana tutaj problematyka rzadko jest przedmiotem zainteresowania autorów piszących w języku polskim, stąd trudno o stwierdzenie występowania określonej konwencji terminologicznej. Konwencja ta jest dopiero w fazie kształtowania się. Można wprawdzie spotkać publikacje stosujące określenie „ścieżka rozwoju inwestycji” (odpowiednik angielskiego *Investment Development Path*) [Kłysik-Uryszek, 2013], ale – w przekonaniu autorów – termin „ścieżka rozwoju inwestycji zagranicznych” jest bardziej trafny z merytorycznego punktu widzenia i lepiej oddaje istotę badanego zagadnienia.

Zasygnalizowane zagadnienia dają się zaliczyć do trzech nurtów. Pierwszy poświęcony jest całościowemu ujęciu ŚRIZ Polski, dokonanemu z użyciem analizy *Net Outward Investment Position* (NOIP), czyli pozycji inwestycji wypływających (wychodzących) netto (PIWN)³ całej gospodarki polskiej włącznie z wykorzystaniem porównań międzynarodowych z innymi krajami. Drugi nurt dotyczy struktury geograficznej ŚRIZ Polski i zajmuje się badaniem prawidłowości w kształtowaniu się struktury geograficznej zagranicznych inwestycji bezpośrednich (ZIB) napływających do Polski i wypływających z kraju. Wreszcie trzeci nurt odnosi się do struktury sektorowo-branżowej polskiej ŚRIZ i zmierza do ustalenia oraz interpretacji tendencji występujących w kształtowaniu się struktury sektorowo-branżowej ZIB przychodzących do Polski i wychodzących z kraju.

Trzy wymienione nurty badań stały się kryterium organizującym strukturę tekstu. Po wstępie następuje część poświęcona teoretycznym podstawom ŚRIZ. Druga część dotyczy przeglądu literatury poświęconej badaniom empirycznym, podejmującym kolejno zagadnienia całościowej ŚRIZ, trzecia odnosi się do problematyki struktury geograficznej tejże ścieżki, a czwarta podejmuje kwestie struktury sektorowo-branżowej rozważanej ścieżki. Kolejną część stanowią wnioski zebrane łącznie z rozważań prowadzonych w wymienionych fragmentach opracowania.

Jeśli chodzi o stronę metodyczną opracowania, to, po pierwsze, nawiązuje ono szeroko do rozbudowanej literatury przedmiotu i proponuje jej krytyczny przegląd oraz ocenę. Po drugie, autorzy szeroko wykorzystują wyniki i wnioski z prowadzonych samodzielnie badań empirycznych ŚRIZ Polski w trzech wymienionych wcześniej przekrojach.

2. Ścieżka rozwoju inwestycji zagranicznych – podstawy teoretyczne

Koncepcja *Investment Development Path* nazywana w tym tekście ścieżką rozwoju inwestycji zagranicznych została zaproponowana przez J.H. Dunninga [1981] na początku lat 80. poprzedniego stulecia. Od tego czasu była wielokrotnie zmieniana i doskonalona, a najważniejsze modyfikacje zostały dokonane w pracach takich autorów jak J.H. Dunning [1986, 1997], J.H. Dunning i R. Narula [1994, 1996, 1996a, 2002], oraz R. Narula i J.H. Dunning [2002]. Kilku innych autorów wniosło także znaczący wkład do rozwoju tejże koncepcji – należy do nich zaliczyć przede wszystkim takich badaczy jak S. Lall [1996] oraz J. Durán i F. Úbeda [2001, 2005].

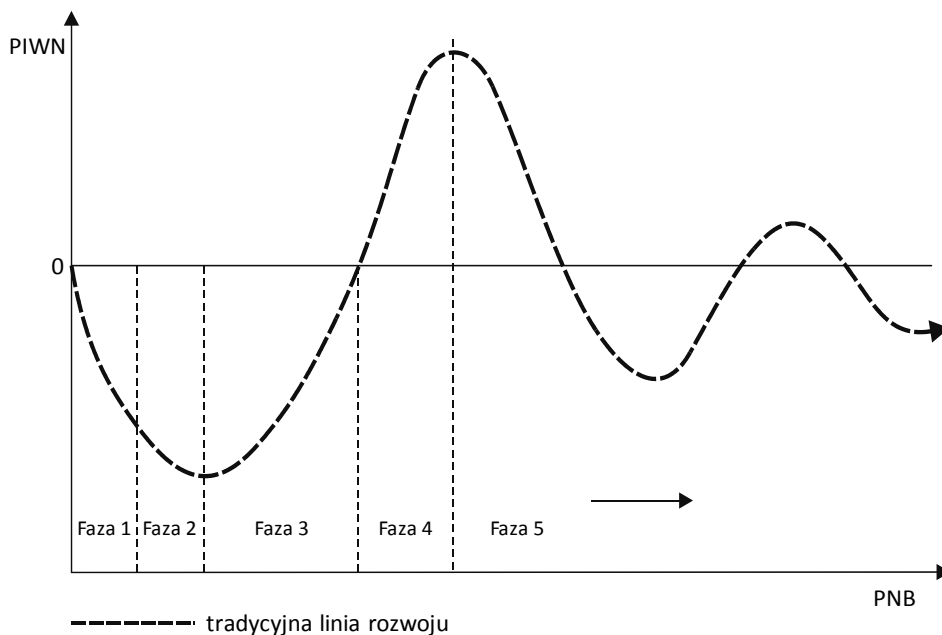
Kluczowym elementem analizy ŚRIZ jest PIWN danego kraju. W wyjściowym, pierwotnym ujęciu propozycji ŚRIZ pozycja ta jest związana z poziomem rozwoju gospodarczego danego kraju, określonym przez poziom produktu narodowego

³ PIWN jest obliczany jako różnica pomiędzy zasobami zagranicznych inwestycji bezpośrednich (ZIB) wychodzących z danego kraju a zasobami ZIB napływających do danego kraju. Zwykle wyraża się tę wielkość w przeliczeniu na jednego mieszkańca, co umożliwia normalizację danych w międzynarodowych badaniach porównawczych.

brutto (PKB)⁴. Zmiany w wolumenie i strukturze ZIB prowadzą do różnych wartości PIWN danego kraju definiowanej jako różnica pomiędzy zasobami ZIB wychodzących z danego kraju a zasobami ZIB przychodzącymi do danego kraju. Jak pokazano na rysunku 1 zmieniające się wartości PIWN przechodzą przez 5 faz, które są nierozłącznie związane z poziomem rozwoju gospodarczego kraju, mierzonego wysokością produktu narodowego brutto.

RYSUNEK 1

Model ścieżki rozwoju inwestycji zagranicznych*

* rysunek ma jedynie charakter ilustracyjny, stąd na wykresie nie podano wartości granicznych dla poszczególnych faz cyklu.

Źródło: [Dunning, Narula, 2002, s. 139]⁵.

Na początku fazy 1 PIWN, odzwierciedlająca relacje pomiędzy skumulowanymi ZIB wychodzącymi i skumulowanymi ZIB przychodzącymi, jest bliska zeru, a następnie osiąga szybko rosnące wartości ujemne. Faza ta cechuje się niskim pozio-

⁴ Choć na rysunku 1 posłużono się zastosowanym w pierwotnej koncepcji Dunninga pojęciem produktu narodowego brutto (PNB), w warstwie koncepcyjnej i empirycznej niniejszego artykułu autorzy posługują się pojęciem PKB, w ślad za innymi badaczami zajmującymi się ŚRIZ.

⁵ W oryginalnej wersji wykresu autorzy posłużyli się zmiennymi PIWN i PNB, jednak w analizie empirycznej niezbędne jest zastąpienie ich wartościami *per capita*.

mem albo nawet brakiem wychodzących ZIB, natomiast napływ ZIB do danego kraju jest skierowany do pracochłonnych branż przemysłu oraz do sektorów produktów podstawowych (wzrost, rolnictwo). Inwestycje wychodzące są nieistotne albo wręcz nie istnieją ze względu na brak specyficznych przewag własnościowych ("O-specific advantages") firm krajowych [Dunning, Narula, 2002, s. 140].

W fazie 2 napływające ZIB rosną szybko, a wychodzące ZIB zaczynają się pojawiać i mają większą wartość niż w fazie 1. Dlatego PIWN nadal maleje, chociaż w późniejszej części fazy 2 stopa spadku PIWN obniża się, gdyż zaczyna występować większa zbieżność wzrostu wychodzących i przychodzących ZIB. W fazie tej następuje dalszy napływ ZIB do sektorów charakteryzujących się wysokim zużyciem surowców naturalnych. Pojawiają się także inwestycje w sektorach pracochłonnych, cechujących się stosunkowo niskim poziomem zaawansowania technologicznego. Wśród zaczynających rosnąć inwestycji wychodzących dominują ZIB spowodowane motywami rynkowymi (kierowane do krajów słabiej rozwiniętych) oraz chęcią pozyskania zasobów strategicznych (skierowane do krajów bardziej rozwiniętych).

W krajach znajdujących się w fazie 3 PIWN zaczyna rosnąć dzięki wysokiej stopie wzrostu wychodzących ZIB oraz stopniowemu wyhamowywaniu wzrostu przychodzących ZIB, w których zaczynają przeważać motywy związane z poszukiwaniem wzrostu efektywności. W tej fazie przewaga komparatywna w branżach pracochłonnych ulega erozji ze względu na wzrost płac. To z kolei sprawia, że inwestycje napływające kierują się do produkcji intensywnej technologicznie oraz innych branż umożliwiających osiągnięcie wysokich przyrostów wartości dodanej, spowodowanych daną lokalizacją. W inwestycjach napływających zaczynają się także pojawiać te, które motywowane są poszukiwaniem aktywów strategicznych. Inwestycje wychodzące skierowane są na poszukiwanie i rozwój rynków oraz na pozyskiwanie zasobów strategicznych.

W fazie 4 wychodzące ZIB kontynuują szybszy wzrost aniżeli przychodzące ZIB, co doprowadza w pewnym momencie do przekroczenia przez PIWN poziomu 0 i osiągania wartości dodatnich. Przewagi lokalizacyjne danego kraju wynikają głównie z zasobów wytworzonych, a nie naturalnych. Inwestycje napływają raczej do sektorów kapitałochłonnych i są dokonywane przez firmy poszukujące zasobów strategicznych. Motywy wychodzących ZIB są związane głównie z dążeniem do utrzymania przewagi konkurencyjnej poprzez przenoszenie niektórych operacji tracących konkurencyjność do krajów znajdujących się we wcześniejszych fazach ŚRIZ.

Zarówno faza 4, jak i faza 5 to fazy typowe dla krajów najbardziej rozwiniętych. W fazie 5 PIWN najpierw obniża się, a potem wykazuje tendencję do fluktuacji wokół 0, przy czym jednak występuje tendencja do wzrostu zarówno napływających, jak i wypływających ZIB. Relacje inwestycyjne pomiędzy krajami znajdującymi się w tej fazie są specyficzne ze względu na podobieństwo ich struktur gospodarczych. ZIB są dokonywane w obu kierunkach z jednoczesnym wzrostem znaczenia zasobów wytworzonych kosztem zasobów naturalnych oraz motywów związanych z poszukiwaniem efektywności z położeniem akcentu na wzrost poprzez alianse strategiczne, a także fuzje i przejęcia.

3. Przegląd wcześniejszych badań empirycznych

Model ŚRIZ stanowi podstawę wielu badań empirycznych, poprzez które naukowcy usiłują zweryfikować założenia teoretyczne modelu. Można wśród tych badań wyróżnić dwa podstawowe nurty. Jeden nurt reprezentuje wielonarodowe badania przekrojowe, często wykorzystujące dane panelowe. W tych badaniach porównuje się PIWN *per capita* krajów o różnym poziomie PKB *per capita*, aby sprawdzić, jak kształtuje się zależność między tymi zmiennymi i czy jest ona zgodna z postulatami modelu ŚRIZ oraz w celu określenia fazy ŚRIZ, w której znajdują się poszczególne kraje lub ich grupy [zob. np. Dunning, Narula, 1996, 1996a; Zhang, van den Bulcke, 1996; Durán, Ubeda, 2001, 2005; Boudier-Bensebaa, 2008]. Drugi nurt badań wykorzystuje dane szeregów czasowych dla jednego kraju (niekiedy kilku krajów) i jego pozycji na ŚRIZ w odniesieniu do wszystkich krajów świata, z którymi istniała wymiana ZIB, regionów świata lub głównych partnerów wymiany ZIB. Tego typu badania obejmują zwykle długie szeregi czasowe. Przykładami takich badań są prace następujących autorów: J.M. Campa i M.F. Guillen [1996]; E.M. Graham [1996]; P.J. Buckley i F.B. Castro [1998]; J.H. Dunning i in. [2001]; M. Gorynia i in. [2007]; J.H. Dunning i R. Narula [1994]; C. Bellak [2001]; F. Barry i in. [2003]; S.G. Maśca i V.L. Väidean [2010]; R. Verma i L. Brennan [2011]; S. Ferencikova i S. Ferencikova [2012].

Ze względu na wykorzystanie danych panelowych badania ŚRIZ w przekroju międzynarodowym mają statystyczną przewagę nad badaniami w oparciu o szeregi czasowe dla jednego lub kilku krajów – ich wyniki dają lepszą możliwość formułowania uogólnień. Zarazem jednak takie badania nie pozwalają na wychwycenie idiosynkratycznego charakteru przebiegu ścieżek ZIB poszczególnych krajów w ujęciu dynamicznym oraz nie pozwalają na pogłębioną analizę porównawczą między krajami. Dlatego też wyniki badań przekrojowych, obejmujących liczne kraje, powinny być traktowane z należytą ostrożnością [Narula, Dunning, 1996, s. 22]. Podejście, które pozwala uniknąć słabości związanych z wykorzystaniem danych przekrojowych, ale zarazem pozwala na porównawcze badania grup krajów i lepsze wnioskowanie uogólniające, polega na analizie ŚRIZ obejmującej indywidualne ścieżki krajów (przy wykorzystaniu szeregów czasowych) tworzących w miarę homogeniczne grupy. Takie podejście pozwala także na wychwycenie i wyjaśnienie zarówno podobieństw, jak i różnic między ŚRIZ badanych krajów. Przegląd literatury wskazuje jednak, że takie podejście jest rzadkie; pośród nielicznych prac reprezentujących to podejście należy wspomnieć badania M. Goryni i in. [2010, 2010a, 2012] oraz w pewnym zakresie badania K. Kalotaya [2008], F. Boudier-Bensebaa [2008], R. Naruli i J. Guimóna [2010]. Powyższe badania przeprowadzone były dla grup krajów z Europy Środkowo-Wschodniej.

W badaniach empirycznych ŚRIZ częste zastosowanie znajdują metody ekonometryczne, zwłaszcza modele regresji. W modelach regresji zmienną niezależną jest PKB *per capita* a zmienną zależną – PIWN *per capita*. Zgodnie z rekomendacją twórcy koncepcji ŚRIZ, J.H. Dunninga [1981, 1986], najczęściej stosowana jest funkcja regresji kwadratowej, pozwalająca na uwzględnienie nieliniowej relacji pomiędzy

zmiennymi modelu, a zarazem odzwierciedlająca mniej czy bardziej stale tempo zmian tych zmiennych. Przykładami badań stosujących funkcję kwadratową są prace: P.E.E. Tolentino [1987, 1993], R. Naruli [1996], F. Barry'ego i in. [2003] oraz F. Boudier-Bensebaa [2008]. Jednakże niektórzy autorzy [np. Buckley, Castro, 1998; Bellak, 2001] wykorzystali funkcję sześcienną modelu regresji, która w ich przypadku lepiej odzwierciedlała obserwacje empiryczne niż funkcja kwadratowa. Z kolei M. Gorynia i in. [2012], po przetestowaniu obu funkcji, doszli do wniosku, że oba modele dają podobne rezultaty, chociaż w większości badanych ŚRIZ funkcja sześcienna nieco lepiej opisywała przebieg danych empirycznych.

Wyniki badań empirycznych przebiegu ścieżek rozwoju ZIB różnych krajów wskazują na istotne różnice tego przebiegu, zarówno pomiędzy krajami o różnym poziomie rozwoju, jak i krajami w ramach danej grupy klasyfikacyjnej (kraje rozwinięte, kraje transformacji, kraje rozwijające się). Jest oczywiste, że dany przebieg ŚRIZ kształtowany jest także przez inne czynniki niż zmiany PKB. Ten idiosynkratyczny przebieg ŚRIZ w różnych krajach wynika z oddziaływania takich czynników, jak zasoby danego kraju, struktura gospodarki, instytucje i polityka gospodarcza państwa [Dunning, Lundan, 2008]. Tymczasem zdecydowana większość badań empirycznych nie uwzględnia wpływu innych czynników, poza zmianami PKB, na kształtowanie się PIWN. Stanowi to źródło krytyki modelu ŚRIZ, zwłaszcza sprowadzenia w tymże modelu rozwoju gospodarczego do zmian wielkości PKB.

Inną słabością dotychczasowych badań empirycznych jest ograniczanie się do analizy ŚRIZ na poziomie makro i w odniesieniu do wymiany ZIB w ujęciu globalnym (z całym światem). Stosunkowo niewielka liczba badań koncentruje się na zagadnieniu struktury branżowej oraz geograficznej ŚRIZ.

Model ŚRIZ implikuje systematyczne zmiany w strukturze branżowej inwestycji zagranicznych, zarówno napływających jak i odpływających, w miarę przesuwania się kraju od fazy 1 do fazy 5 ŚRIZ. Tymczasem w podstawowym modelu J.H. Dunninga trudno doszukać się wyraźnych wskazówek, jak ta struktura powinna się zmieniać, chociaż pewne postulaty można wydedukować. Podobnie w badaniach empirycznych zagadnienie zmian struktury branżowej w kontekście ŚRIZ jest rzadko podejmowane, a jeśli jest podejmowane to w sposób marginalny – na uboczu makroekonomicznej analizy przebiegu ŚRIZ. Tylko niewielka liczba opracowań nt. ŚRIZ traktuje bardziej niż pobieżnie zagadnienie zmian struktury branżowej. Kilka z nich zawartych jest w pracy zbiorowej pod redakcją J.H. Dunninga i R. Naruli [1996]. Problematykę zmian struktury branżowej inwestycji zagranicznych odpływających i napływających podejmują też, przy okazji badania ŚRIZ, tacy autorzy, jak: M. Twomey [2000], C. Bellak [2001], F. Barry i in. [2003] oraz S. Ferencikova i S. Ferencikova [2012]. Natomiast prace, które są całkowicie poświęcone zagadnieniu zmian strukturalnych ZIB w kontekście ŚRIZ to prace autorstwa M. Goryni i in. [2009]. Te badania, przeprowadzone dla Polski i obejmujące okres 1996-2006, wyraźnie wskazują na zmniejszającą się rolę sektora przemysłu przetwórczego na rzecz zwiększającej się roli sektora usług, zarówno w inwestycjach napływających, jak i odpływających. Co więcej, M. Gorynia i in. obserwują rosnące znaczenie branż

kapitałochłonnych oraz opartych na wiedzy w miarę przechodzenia Polski przez fazę 2 ŚRIZ.

Badania empiryczne struktury sektorowej i branżowej ZIB wskazują na pewne prawidłowości zmian tej struktury w odniesieniu do inwestycji napływających i odpływających, kiedy kraj przesuwa się wzdłuż ŚRIZ. Zmiany te są na ogół zgodne z postulatami, które można wyprowadzić m.in. z prac J.H. Dunninga [1997], J.H. Dunninga i R. Naruli [2002] oraz R. Naruli i J.H. Dunninga [2010]. Zarazem widać wyraźnie, że zmiany te są dalekie od jednorodnych na przestrzeni różnych krajów. Najwyraźniej czynniki specyficzne dla danego kraju, np. drastyczne zmiany polityki gospodarczej lub przyspieszona industrializacja, odgrywają istotną rolę w kształtowaniu struktury sektorowej i branżowej inwestycji zagranicznych tegoż kraju, na co wskazują opisane przykłady Nowej Zelandii [Akoorie, 1996], Indii [Kumar, 1996], Tajwanu [van Hoesel, 1996] i Chin [Zhang, van Den Bulcke, 1996], zawarte w cytowanej pracy zbiorowej pod redakcją J.H. Dunninga i R. Naruli.

Odnosząc się do zmieniającej się struktury geograficznej zagranicznych inwestycji napływających i odpływających w miarę przechodzenia kraju przez kolejne fazy ŚRIZ, to, podobnie jak było w przypadku struktury branżowej, brak jest wyraźnych wskazań twórców modelu, jak się ta struktura powinna zmieniać. Niemniej pewne prawidłowości da się wyprowadzić z prac J.H. Dunninga i R. Naruli, zwłaszcza z ich publikacji z 2002 r., i poddać empirycznej weryfikacji. Niestety bardzo mało badaczy ŚRIZ podejmuje to wyzwanie. Do nielicznych wyjątków należą prace J. Clegga [1996], C. Bellaka [2001], F. Bary'ego i in. [2003], M. Götz i P. Trąpczyńskiego [2016] oraz M. Goryni i in. [2006, 2018a]. Na uwagę zasługują zwłaszcza prace M. Goryni i in., a to ze względu na próbę zintegrowania analizy struktury geograficznej inwestycji zagranicznych Polski z klasycznym modelem Dunninga. Autorzy ci badają pozycję Polski przez pryzmat wskaźnika PIWN osobno w odniesieniu do krajów Triady, krajów UE, krajów EŚW niebędących członkami Unii oraz krajów grupy BRICS.

4. Wyniki badań własnych

Jak zaznaczono we wstępie, badania zrealizowano w pierwszej kolejności w przekroju całościowego usytuowania Polski i innych krajów Europy Środkowej i Wschodniej względem reszty świata. Następnie przedstawiono pozycjonowanie Polski w odniesieniu do wybranych grup krajów jak również poszczególnych gospodarek. W trzecim przekroju skupiono się na usytuowaniu głównych sektorów i przemysłów w Polsce w odniesieniu do reszty świata. W każdym zestawieniu wyciągnięto wnioski, z których najważniejsze zostały przedstawione poniżej.

4.1. Wnioski dotyczące ŚRIZ Polski i innych krajów Europy Środkowej i Wschodniej (EŚW), członków UE [Gorynia i in., 2018]

Pierwszym wnioskiem jest, iż żaden z 11 analizowanych krajów EŚW, oprócz Estonii nie znajdował się wyraźnie w 2 fazie ścieżki rozwoju inwestycji zagranicz-

nych. Wskazuje to na fakt, iż kraje te zdołały odwrócić tendencję budowania swojej międzynarodowej konkurencyjności opartej w większej mierze na napływie ZIB niż ekspansji za granicę poprzez rozwijanie własnych ZIB (rysunek 2). Jednocześnie jednak wszystkie analizowane kraje znajdowały się nadal daleko od fazy 4, właściwej według podstawowego modelu Dunninga dla krajów wysokorozwiniętych. Owe odalenie powinno być postrzegane nie tyle jako miara zacofania lub zapóźnienia rozwojowego, ile bardziej jako swoisty punkt odniesienia, będący również pośrednio celem stanowiącym motywację dla firm w ich dążeniu do pozyskania przewagi konkurencyjnej, umożliwiającej ekspansję zagraniczną oraz stymulowanie owej ekspansji poprzez instrumenty polityki gospodarczej.

Najważniejszym wnioskiem okazało się to, iż większość analizowanych krajów była usytuowana w początkowym etapie fazy 3. Stanowiło to jasny dowód na postępujące zmniejszanie się luki rozwojowej, dzielącej 11 krajów od ich bardziej rozwiniętych konkurentów.

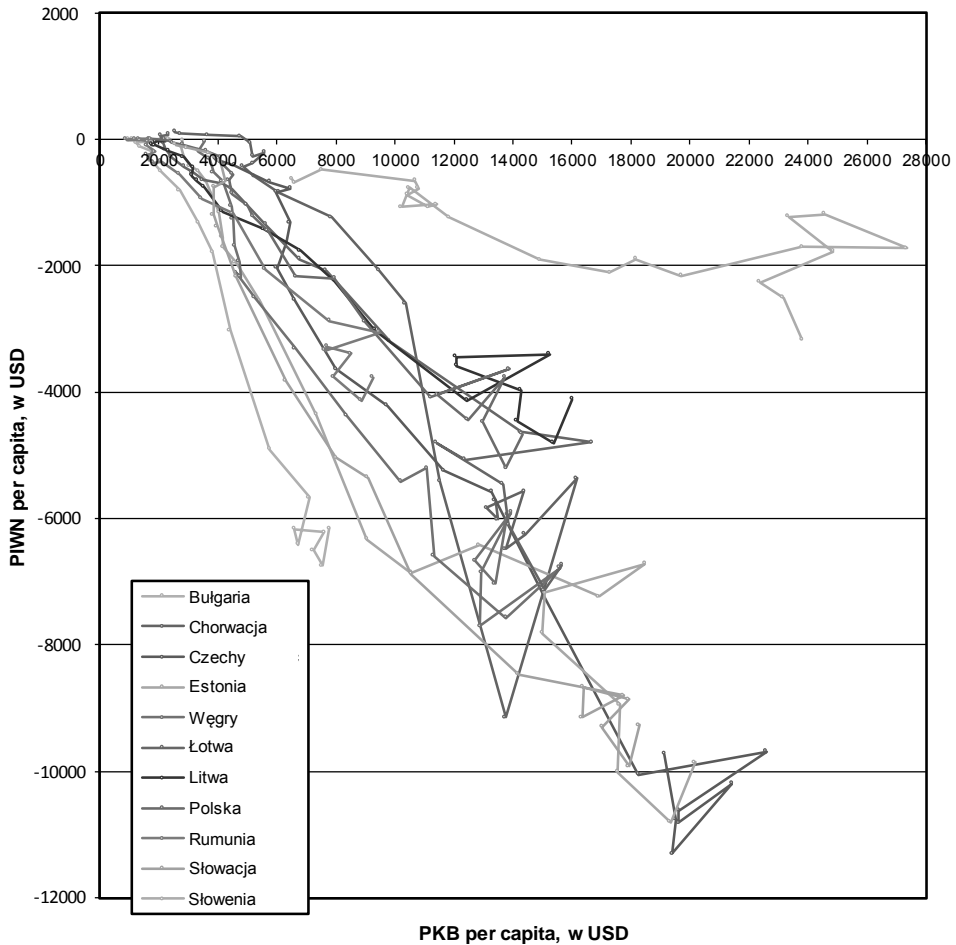
W krajach, w których przejście z fazy 2 do 3 nastąpiło w roku 2013 (w Bułgarii, Polsce, Rumunii, Słowacji, Estonii, Łotwie i Litwie), widać było tendencję, według której wraz ze wzrastającym PKB *per capita* owe przejście następowało przy niższej wartości PIWN *per capita*. Jednym z możliwych wyjaśnień tego zjawiska jest okoliczność, iż rosnące wartości PKB *per capita* odzwierciedlają większy wewnętrzny popyt, który przyciąga ZIB napływające, podczas gdy ZIB wychodzące pozostają na nadal niewielkim poziomie.

Również odwrotnie, kraje o niskim PKB *per capita*, jak np. Rumunia i Bułgaria, potrafiły przejść do fazy 3, przy relatywnie wysokich wartościach PIWN *per capita*. Wynikało to jednak nie tyle z konkurencyjności ich firm za granicą, co z niższego poziomu zasobów ZIB odpływających i napływających. Wyjaśnienie owej tendencji może tkwić w idiosynkratycznym charakterze wzrostu PKB *per capita* oraz zmian PIWN *per capita* w analizowanej podgrupie krajów.

Innym istotnym wynikiem było zaobserwowanie powtarzającego się cofania pozycji danego kraju na trajektorii jego ŚRIZ. Dotyczyło to w tym badaniu Węgier i Chorwacji, jednakże czas trwania tego zjawiska był relatywnie krótki i sprowadzał się do fluktuacji wkraczania do fazy 3, a następnie nieznacznego wycofywania się do fazy poprzedniej. W tym miejscu należy jednak zaznaczyć, że szacowanie przejścia z fazy 2 do 3 w przeprowadzonych analizach ma swoje ograniczenia. W oparciu o dostępne dane można jedynie w niedoskonały sposób przyjąć, że stwierdzona w danym okresie tendencja odnośnie do rozwoju wartości PIWN *per capita* oznacza przejście danego kraju do fazy 3. Sformułowanie definitywnych wniosków na temat trwałego pozostania danego kraju w fazie 3 wymagałoby dłuższego okresu obserwacji.

RYSUNEK 2

PIWN per capita i PKB per capita w USD, 1990-2014, kraje EŚW – 11

Źródło: [Gorynia i in., 2018].

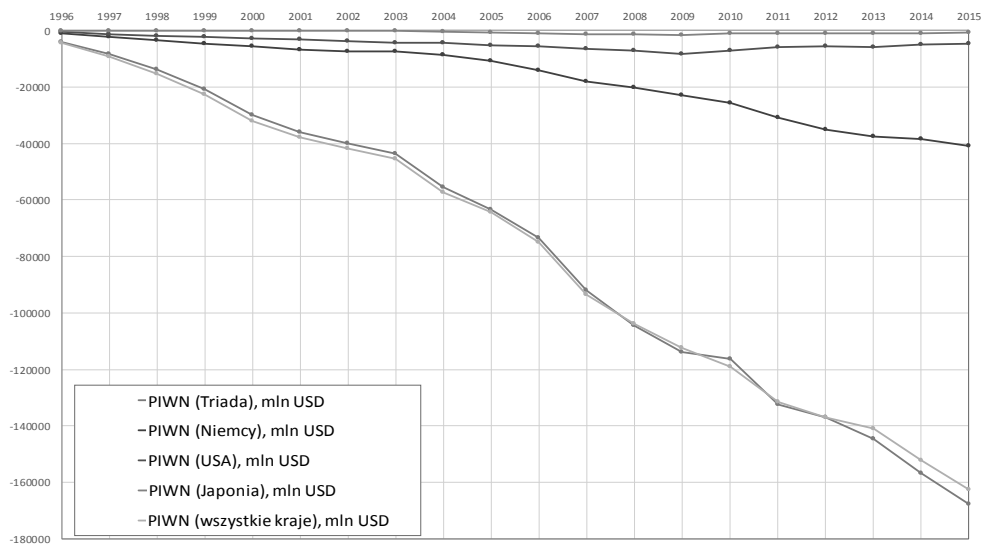
4.2. Wnioski dotyczące ŚRIZ Polski w przekroju geograficznym [Gorynia i in., 2018a]

W odniesieniu do obszaru zwanego Triadą, obejmującego najbardziej rozwinięte gospodarki Ameryki Północnej, Europy i Azji Wschodniej, zmiany w PIWN pokrywały się z analogicznymi zmianami, charakterystycznymi dla ogólnej ŚRIZ Polski, czyli ich trajektorie były bardzo podobne. W tym ujęciu Polska w stosunku do krajów wchodzących w skład Triady znajdowała się w końcowym stadium fazy 2 ŚRIZ. Natomiast w ramach tego obszaru pozycja Polski wykazywała pewne zróżnicowanie. Otóż w stosunku do Stanów Zjednoczonych i Japonii Polska znaj-

dowała się już w fazie 3 ŚRIZ, a to głównie dzięki względnie niskim wartościom PIWN (rysunek 3). Główną przyczyną pozostawania obszaru Triady jako całości w fazie 2 ŚRIZ Polski była nadal większa wartość ZIB napływających do (niż wychodzących z) Polski, przyciąganych m.in. przez duży rynek wewnętrzny oraz konkurencyjne koszty zasobów ludzkich (szczególnie tych o wysokich kwalifikacjach).

RYSUNEK 3

PIWN Polski w mln USD w porównaniu do krajów Triady, Niemiec, USA, Japonii i wszystkich krajów (1996-2015)

Źródło: [Gorynia i in., 2018a].

Kształtowanie się wartości PIWN dla Polski w stosunku do UE może sugerować jej uplasowanie na końcu fazy 2 ŚRIZ. Warto zauważyć, że przystąpienie Polski do UE stanowiło impuls zarówno dla inwestycji przychodzących, jak i wychodzących. Choć polskie przedsiębiorstwa zaczęły z większą łatwością dokonywać inwestycji na rynkach UE, podobne ułatwienie dotyczyło projektów realizowanych przez firmy z UE na terenie Polski. Stąd nie można zaobserwować wyraźnego zwiększenia zaawansowania Polski względem UE odnośnie do fazy ŚRIZ. W stosunku do krajów EŚW, członków UE, z wyjątkiem Węgier, Polska zdawała się jednak znajdować już w fazie 4 jej ŚRIZ. Te przesłanki wskazywałyby na okoliczność, iż pozycja konkurencyjna Polski w stosunku do krajów UE, pochodzących z EŚW, jest lepsza niż w przypadku wszystkich krajów wchodzących w skład EU⁶. Kolejnym odstępstwem

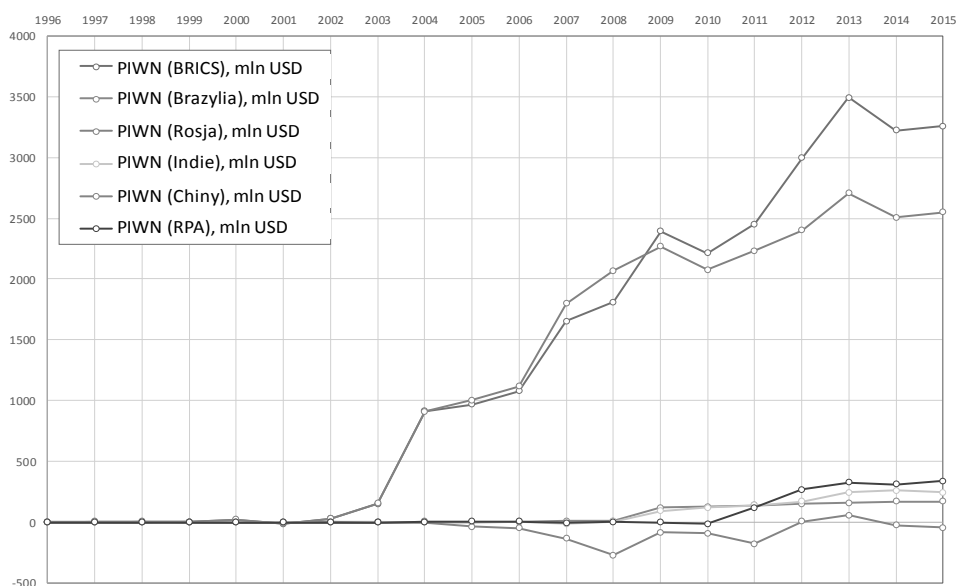
⁶ Warto jednak podkreślić, że do wniosków sformułowanych w oparciu o analizę ograniczonych szeregów czasowych należy podejść z odpowiednią ostrożnością.

od ogólnego modelu ŚRIZ w tym regionie było pominięcie w ewolucji ścieżki faz 1, 2 i 3 w stosunku do poszczególnych krajów, z wyjątkiem Węgier (znajdujących się w fazie 3 polskiej ŚRIZ) oraz Czech (znajdujących się w fazie 4).

Pozycja konkurencyjna Polski w stosunku do krajów EŚW nienależących do UE była bardzo silna. W stosunku do wybranych krajów w tej grupie, tych z dużymi rynkami wewnętrznymi (Białoruś, Ukraina), Polska była usytuowana w fazie 4 jej ŚRIZ. Również w tej grupie zaobserwowano brak faz 1, 2 i 3 ŚRIZ, z wyjątkiem Rosji (w stosunku do której wystąpiła tylko faza 1 w polskiej ŚRIZ).

RYSUNEK 4

PIWN Polski w mln USD w porównaniu do krajów BRICS, Brazylii, Rosji, Indii, Chin oraz RPA (1996-2015)

Źródło: [Gorynia i in., 2018b].

W odniesieniu do ugrupowania BRICS pozycja Polski znajdowała się także w wysokiej, 4 fazie jej ŚRIZ, przy praktycznie nieistniejącej fazie 1 i pominiętych fazach 2 i 3 (rysunek 4). Ciekawym przypadkiem były Chiny (ChRL), w stosunku do których pozycja Polski oscylowała między fazą 3 i 4, głównie w wyniku występowania dwóch przeciwstawnych tendencji: pierwszej, polegającej na dążeniu polskich firm do zwiększenia swojej obecności w postaci ZIB na rynku chińskim oraz drugiej, polegającej na znacznie mniejszej, ale postępującej ekspansji chińskich ZIB w Polsce. Warto jednak ponownie podkreślić, że przeprowadzone rozumowanie opiera się na pewnych, niezwyfikowanych przez czas sygnałach przechodzenia z jednych etapów do drugich, przy czym w przyszłości nie tylko nie są wykluczone, ale są wręcz prawdopodobne idiosynkratyczne zmiany trendu. W tym kontekście niezbędne

wydają się przyszłe badania wykorzystujące dłuższe szeregi czasowe, umożliwiające pełne odzwierciedlenie trendu przedstawionego w modelowy sposób na rysunku 1.

Szereg wniosków uogólniających dotyczyło kształtowania się w czasie wartości PIWN Polski w stosunku do poszczególnych krajów. I tak:

1. Im bardziej rozwinięty kraj, tym większa negatywna wartość PIWN Polski i wyższe pozycjonowanie (większe zaawansowanie) w fazie 2 jej ŚRIZ (tzn. bliżej fazy 3).
2. Im mniej rozwinięty kraj, tym mniejsza bezwzględna wartość PIWN Polski i wyższe pozycjonowanie w fazie 4 jej ŚRIZ (tzn. bliżej ostatniej fazy 5).
3. Im mniej rozwinięty kraj, tym większe prawdopodobieństwo pominięcia w stosunku do niego, w ŚRIZ Polski, faz 2 i 3.

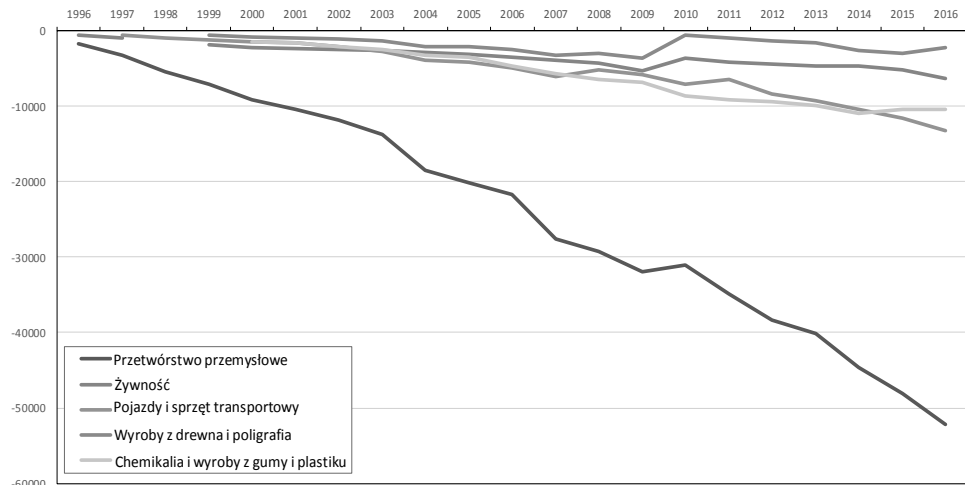
Generalnym wnioskiem odnoszącym się do struktury geograficznej ŚRIZ Polski jest to, iż pozycja konkurencyjna Polski została utrzymana oraz/lub umocniła się na wszystkich kluczowych rynkach, na które firmy z Polski wkraczały poprzez ZIB.

4.3. Wnioski dotyczące ŚRIZ Polski w przekroju branżowo-sektorowym [Gorynia i in., 2018b]

Od roku 1999 usługi stały się sektorem wiodącym w odniesieniu do najwyższych notowanych ujemnych wartości PIWN, zajmując tym samym dotychczasowe pierwsze miejsce przetwórstwa przemysłowego. Od roku 2004, czyli od przystąpienia Polski do UE, widoczna była dominacja usług w ZIB wychodzących, co mogło wiązać się z dążeniem firm inwestujących do wykorzystania pierwotnej przewagi przy wkraczaniu na większy rynek UE.

RYSUNEK 5

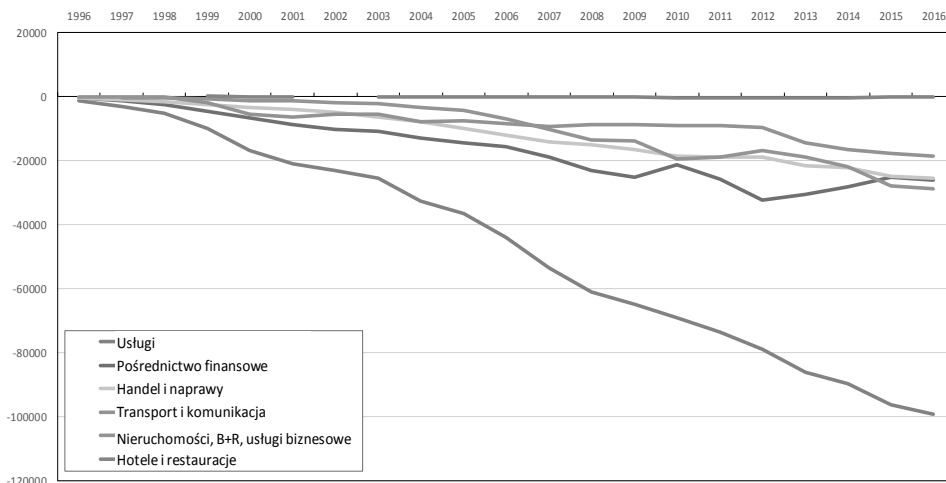
PIWN Polski w mln USD dla sektorów produkcyjnych (1996-2016)

Źródło: [Gorynia i in., 2018b].

RYSUNEK 6

PIWN Polski w mln USD dla sektorów usługowych (1996-2016)

Źródło: [Gorynia i in., 2018b].

Z punktu widzenia usytuowania na ŚRIZ, większość analizowanych gałęzi gospodarki Polski znajdowało się na końcu fazy 2 lub na samym początku fazy 3 (rysunek 5 i 6). Tylko mniejszość wykazywała tendencję do pozostawania w fazie 2 i nieprzesuwania się dalej. Niewyjaśnionym zjawiskiem pozostała trajektoria ŚRIZ sektora określonego jako „usługi pozostałe i niesklasyfikowane”, która wykazywała przejście przez wszystkie fazy, włącznie z fazą 5, która w podstawowym modelu Dunninga charakteryzowała wyłącznie gospodarki najwyżej rozwinięte.

5. Podsumowanie

5.1. Zalecenia w sferze polityki gospodarczej

Zalecenia w tej sferze skupiają się na kwestii zakresu wsparcia i stymulacji przez państwo macierzyste ZIB podejmowanych przez firmy krajowe. Wyzwaniem zarówno dla Polski, jak i dla innych krajów EŚW jest stworzenie skoordynowanej struktury instytucjonalnej, z jasno wytyczonymi zakresami odpowiedzialności i odpowiednimi kompetencjami w zakresie rozwijania ZIB wychodzących. Powiązaniem zadaniem w tym kontekście jest zwiększenie świadomości istnienia i promowanie środków wspierania wychodzących ZIB wśród obecnych i potencjalnych inwestorów.

Choć w Polsce już został wprowadzony szeroko zakrojony program przyciągania ZIB oraz wspierania ZIB wychodzących, pozostaje nadal do rozwiązania w sferze polityki gospodarczej szereg istotnych kwestii. Pierwszą stanowią problemy związane z dostosowaniem się polskich firm do często odmiennego kulturowego i in-

stytucjonalnego otoczenia na rynkach zagranicznych. Druga kwestia dotyczy konieczności przeciwdziałania pojawiającym się skutkom tzw. negatywnego efektu kraju pochodzenia, towarzyszącego wielu polskim produktom oferowanym za granicą. Kwestią trzecią jest rosnące zapotrzebowanie na programy edukacyjne i informacyjne dla polskich przedsiębiorców, pokazujące m.in. korzyści umiędzynarodowienia produkcji poprzez współpracę, szczególnie w formie tworzenia różnych form aliansów biznesowych.

W kontekście wspierania przez państwo firm polskich podejmujących ekspansję na rynki zagraniczne oraz tych, które już tam są i chcą nadal poszerzać zasięg swojej działalności, istotna staje się pewna selektywność owego wsparcia, która prowadzi i ułatwia podnoszenie jego jakości i efektywności. W pierwszej kolejności pomoc powinna być udzielana przedsiębiorstwom, które funkcjonują w tych sektorach, które znajdują się na końcu fazy 2 ich ŚRIZ lub na początku fazy 3. Elementy owego wsparcia mogłyby się składać z programów pozwalających tym przedsiębiorstwom na pozyskanie i przyswojenie kluczowych czynników generujących potencjał konkurencyjności, czyli przede wszystkim najnowszych technologii, wiedzy i know-how, kapitału oraz kompetencji marketingowych. Rekomendacja ta powinna zostać zrealizowana w pierwszej kolejności w przedsiębiorstwach sektora usług.

Następnie, w tym samym kontekście, wsparcie powinno być dostępne dla firm, szczególnie w gałęziach przetwórstwa przemysłowego, które już są sklasyfikowane jako nasycone nowoczesną technologią, wiedzą i kapitałem. Wielkość firmy powinna być kolejnym kryterium dla alokacji funduszy oraz innych komponentów programów wsparcia, ponieważ nadal małe i średnie przedsiębiorstwa w Polsce mają najwięcej problemów i najwięcej potrzeb w tym zakresie.

Dalsze dwa zalecenia są zbieżne z tymi, które zaproponowane zostały w odniesieniu do analizy w przekroju geograficznym i obejmują kwestie związane ze wspieraniem współpracy między małymi i średnimi firmami w procesie ich internacjonalizacji, poczynając od prostych form eksportu i kończąc na ZIB poprzez tworzenie wspólnych przedsięwzięć (tzw. joint-ventures). Drugie z wymienionych wcześniej zaleceń dotyczy sposobów rozwiązywania problemów stworzonych przez tzw. negatywny efekt kraju pochodzenia, ujemnie wpływający na percepcję i skłonność do zakupu polskich produktów na rynkach zagranicznych. Programy walki z tym zjawiskiem powinny obejmować szczegółowe jego rozpoznanie, wprowadzanie zmian a następnie całościowe monitorowanie uzyskanych efektów.

5.2. Kierunki dalszych badań

Komparatywne podejście w tej pracy mogłoby zostać wzbogacone przez analizę studiów przypadku poszczególnych krajów, ponieważ nawet w sytuacji występowania i przyjmowania określonych elementów jako wspólnych ukryte mogłyby pozostać inne (ekonomiczne, socjologiczne, polityczne oraz instytucjonalne), które z kolei mogłyby być odpowiedzialne za specyficzne dla danego kraju odstępstwa od modelowej ŚRIZ.

Drugim kierunkiem dalszych badań mogłaby być analiza porównawcza grup krajów, określonych wg. różnych kryteriów. Interesujące mogłoby być porównanie np. obecnej grupy, obejmującej 11 krajów EŚW, członków UE, z grupą krajów takich jak Hiszpania, Portugalia i Grecja, które wstąpiły do UE wcześniej lub z grupą krajów postkomunistycznych, które do UE nie wstąpiły.

Inne podejście badawcze mogłoby dotyczyć roli czynników instytucjonalnych i ich wpływu na kształtowanie się ŚRIZ w krajach EŚW. Ponieważ autorzy niniejszej pracy podjęli już tę tematykę w perspektywie krótkookresowej, jej ponowne podjęcie, przyjmując okres dłuższy, mogłoby przynieść nowe, być może odmienne wnioski i konkluzje.

Kolejnym potencjalnym kierunkiem badań w przekroju geograficznym mogłyby być tzw. raje podatkowe lub kraje oficjalnie nieposiadające takiego statusu, lecz oferujące firmom z zagranicy niższe opodatkowanie ich dochodów oraz inne korzyści, np. łatwiejsze (mniej zbiurokratyzowane) otwieranie zagranicznych filii lub przenieszenie siedzib głównych. Innym kierunkiem geograficznym wartym eksploracji i analizy w tym przekroju mogłyby być kraje Ameryki Południowej oraz Australii.

Najciekawszym kierunkiem dalszych badań w tym przekroju byłaby analiza porównawcza struktur sektorowo-branżowych Polski i pojedynczo rozpatrywanych innych krajów, np. z EŚW czy UE, bądź grup krajów, np. Triady lub BRICS. Głównym wyzwaniem/trudnością w takim przedsięwzięciu byłoby niewątpliwie zebranie odpowiednich danych wyjściowych w porównywalnych gałęziach lub sektorach i w porównywalnych przedziałach czasowych.

Literatura

- Akoorie M., 1996, *New Zealand: The Development of a Resource-rich Economy*, [in:] *Foreign Direct Investment and Governments*, Dunning J.H., Narula R. (eds.), Routledge, London-New York.
- Barry F., Goerg H., McDowell A., 2003, *Outward FDI and the Investment Development Path of a Late-Industrializing Economy: Evidence from Ireland*, "Regional Studies", vol. 37(4), pp. 341-349.
- Bellak C., 2001, *The Austrian Investment Development Path*, "Transnational Corporations", vol. 10(2), pp. 68-107.
- Boudier-Bensebaa F., 2008, *FDI-Assisted Development in the Light of the Investment Development Path Paradigm: Evidence from Central and Eastern European Countries*, "Transnational Corporations", vol. 17(1), pp. 37-63.
- Buckley P.J., Castro F.B., 1998, *The Investment Development Path: the Case of Portugal*, "Transnational Corporations", vol. 7(1), pp. 1-15.
- Campa J.M., Guillen M.F., 1996, *Spain: a Boom from Economic Integration*, [in:] *Foreign Direct Investment and Governments*, Dunning J.H., Narula R. (eds.), Routledge, London.

- Clegg J., 1996, *The United Kingdom: a Par Excellence Two-Way Direct Investor*, [in:] *Foreign Direct Investment and Governments*, Dunning J.H., Narula R. (eds.), Routledge, London.
- Dunning J.H., 1981, *Explaining the International Direct Investment Position of Countries: Towards a Dynamic or Developmental Approach*, "Weltwirtschaftliches Archiv", vol. 117, pp. 30-64.
- Dunning J.H., 1986, *The Investment Development Cycle Revisited*, "Weltwirtschaftliches Archiv", vol. 122 (4), pp. 667-676.
- Dunning J.H., 1997, *Alliance Capitalism and Global Business*, Routledge, London – New York.
- Dunning J.H., Lundan S.M., 2008, *Institutions and the OLI Paradigm of the Multinational Enterprise*, "Asia Pacific Journal of Management", vol. 25(4), pp. 573-593.
- Dunning J.H., Narula R., 1994, *Transpacific Direct Investment and the Investment Development Path: The Record Assessed*, "Essays in International Business", vol. 10, pp. 1-69.
- Dunning J.H., Narula R., 1996, *Foreign Direct Investment and Governments: Catalysts for Economic Restructuring*, Routledge, London – New York.
- Dunning J.H., Narula R., 1996a, *The Investment Development Path Revisited: Some Emerging Issues*, [in:] *Foreign Direct Investment and Governments: Catalysts for Economic Restructuring*, Dunning J.H., Narula R. (eds.), Routledge, London – New York.
- Dunning J.H., Narula R., 2002, *The Investment Development Path Revisited*, [in:] *Theories and Paradigms of International Business Activity. The Selected Essays of John H. Dunning, Volume 1*, Dunning J.H. (ed.), Edward Elgar Cheltenham, Northampton.
- Dunning, J.H., Kim C.-S., Lin J.-D., 2001, *Incorporating trade into the investment development path: a case study of Korea and Taiwan*, "Oxford Development Studies", vol. 29(2), pp. 145-154.
- Durán J.J., Úbeda F., 2001, *The Investment Development Path: a New Empirical Approach*, "Transnational Corporations", vol. 10(2), pp. 1-34.
- Durán J.J., Úbeda F., 2005, *The Investment Development Path of Newly Developed Countries*, "International Journal of the Economics of Business", vol. 12(1), pp. 123-137.
- Ferencikova S., Ferencikova S., 2012, *Outward Investment Flows and the Development Path. The Case of Slovakia*, "East European Economics", vol. 50(2), pp. 85-111.
- Gorynia M., Nowak J., Tarka P., Wolniak R., 2012, *Foreign direct investment in new EU member states from Central and Eastern Europe: an investment development path perspective*, [in:] *Internationalization of Emerging Economies and Firms*, Marinov M., Marinova S. (eds.), Palgrave Macmillan, New York.
- Gorynia M., Nowak J., Trąpczyński P., Wolniak R., 2018, *EU Countries from Central and Eastern Europe, and the Investment Development Path Model: A New Assessment*, "Argumenta Oeconomica" (w druku).
- Gorynia M., Nowak J., Trąpczyński P., Wolniak R., 2018a, *Geographic Patterns of Poland's FDI: The Investment Development Path Perspective*, "Post-Communist Economies" (w druku).
- Gorynia M., Nowak J., Trąpczyński P., Wolniak R., 2018b, *Sectoral Dimensions of Poland's Investment Development Path Revisited*, 44th Annual Conference of the European International Business Academy (EIBA), 13-15 grudnia, Poznań.

- Gorynia M., Nowak J., Wolniak R., 2006, *The investment development path of Poland revisited: a geographic analysis*, Proceedings of the 32nd Annual Conference of the European International Business Academy (EIBA), 7-9 December, Fribourg, Switzerland.
- Gorynia M., Nowak J., Wolniak R., 2007, *Poland and Its Investment Path*, "Eastern European Economics", vol. 45(2), pp. 52-74.
- Gorynia M., Nowak J., Wolniak R., 2008, *Poland's Evolving Net Outward Investment Position: a Cross-Industry Analysis*, "Poznań University of Economics Review", vol. 8(2), pp. 5-25.
- Gorynia M., Nowak J., Wolniak R., 2010, *Investment Development Paths of Central European Countries*, "Argumenta Oeconomica", vol. 24(1), pp. 65-87.
- Gorynia M., Nowak J., Wolniak R., 2010a, *Foreign direct investment of Central and Eastern European Countries, and the investment development path revisited*, "Eastern Journal of European Studies", vol. 1(2), pp. 21-36.
- Gorynia M., Nowak J., Wolniak S., 2009, *Poland's Investment Development Path: In Search of a Synthesis*, "International Journal of Economic Policy in Emerging Economies", vol. 2(2), pp. 153-174.
- Götz M., Trąpczyński P., 2016, *The Investment Development Path – a bilateral perspective of Germany and Poland*, "Przegląd Zachodni", vol. 3(360), pp. 19-32.
- Graham E.M., 1996, *The United States: Some Musings on its Investment Development Path*, [in:] *Foreign Direct Investment and Governments*, Dunning J.H., Narula R. (eds.), Routledge, London – New York.
- Kalotay K., 2008, *Russian transnationals and international investment paradigms*, "Research in International Business and Finance", vol. 22 (2), pp. 85-107.
- Klysik-Uryszek A., 2013, *Ścieżka rozwoju inwestycji (konceptcja IDP). Doświadczenia Polski*, „Przegląd Zachodniopomorski”, nr 3/2, s. 187-200.
- Kumar N., 1996, *India: Industrialization, Liberalization, and Inward and Outward Foreign Direct Investment*, [in:] *Foreign Direct Investment and Governments*, Dunning J.H., Narula R. (eds.), Routledge, London – New York.
- Lall S., 1996, *The Investment Development Path: Some Conclusions*, [in:] *Foreign Direct Investment and Governments*, Dunning J.H., Narula R. (eds.), Routledge, London.
- Maşca S.G., Văidean V.L., 2010, *Outward FDI and the Investment Development Path in Romania*, "Revista Romana de Economie", vol. 31(2), pp. 49-64.
- Narula R., 1996, *Multinational Investment and Economic Structure: Globalisation and Competitiveness*, Routledge, London.
- Narula R., Dunning J.H., 2000, *Industrial development, globalization and multinational enterprises: New realities for developing countries*, "Oxford Development Studies", vol. 2, pp. 141-167.
- Narula R., Dunning J.H., 2010, *Multinational enterprises, development and globalization: some clarifications and a research agenda*, "Oxford Development Studies", vol. 38(3), pp. 263-287.
- Narula R., Guimón J., 2010, *The Investment Development Path in a Globalised World: Implications for Eastern Europe*, "Eastern Journal of European Studies", vol. 1(2), pp. 5-19.

- Tolentino P.E.E., 1987, *The Global Shift in International Production: The Growth of Multinationals from Developing Countries – The Philippines*, unpublished PhD thesis, University of Reading.
- Tolentino P.E.E., 1993, *Technological Innovation and Third World Multinationals*, Routledge, London.
- Twomey M., 2000, *The Canadian Experience with the Investment Development Path*, Canadian Economic History Conference, 20-22 October, Stratfort, Ontario.
- van Hoesel R., 1996, *Taiwan: Foreign Direct Investment and the Transformation of the Economy*, [in:] *Foreign Direct Investment and Governments*, Dunning J.H., Narula R. (eds.), Routledge, London – New York.
- Verma R., Brennan L., 2011, *The investment development path theory: evidence from India*, “International Journal of Emerging Markets”, vol. 6(1), pp. 74-89.
- Zhang H.-Y., van den Bulcke D., 1996, *China: Rapid Changes in the Investment Development Path*, [in:] *Foreign Direct Investment and Governments*, Dunning J.H., Narula R. (eds.), Routledge, London – New York.